

XIV национална научна конференция за студенти, докторанти и средношколци
„Словото – (не)възможната мисия“
XIV National Scientific Conference for Students, Postgraduates and High School Students
“The Spoken Word – An (Im)Possible Mission”

ГРАМАТИЧЕСКАТА ДОМИНАНТА - НЯКОЛКО ВЪЗМОЖНИ ГЛЕДНИ ТОЧКИ (първа награда, езикознание, раздел „Теоретична лингвистика“, секция за магистри)

Надя Емилова Ненкова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Магистърска програма по лингвистика*

През последните години в лингвистичните изследвания все повече се утвърждават типологични класификации, които са различни от традиционната подялба на основните морфологични типове езици (флективни, аглутинативни, изолиращи, инкорпориращи, полисинтетични) или пък от синтактичната класификация на базата на словоредата на обекта, субекта и предиката. Интересът на лингвистите трайно се насочва към отношенията между различните езикови равнища (морфологично, лексикално и синтактично), като взаимовръзката между тях става основа на типологическите класификации. Като водещ класификационен признак учените издигат т. нар. граматическа доминанта.

Известни са различни концепции за граматическата (типологичната) доминанта. В настоящия доклад ще сравним мненията на Г. Герджиков, Г. Климов и Г. Мелников. Нашите разсъждения ще се базират и на класическата морфологична класификация на езиците и най-вече на флективния и аглутинативния тип. Съществува и известна разлика между термините, които учените използват: граматическа доминанта (при Г. Герджиков) и типологична детерминанта (при Климов и Мелников). И при тримата обаче в основата на типологическата класификация е това, как се отнасят едно към друго езиковите равнища.

Преди да отговорим на въпроса „**Какво е това граматическа доминанта?**“, трябва да припомним и изясним понятието **езиков тип**.

В контенсивната типология на Климов се постулира наличието на езиков тип еталон, който се разграничава от реално съществуващите езици. Тези реални езици трябва да се опишат чрез еталона, за да има честота на анализа и съпоставимост на типовете. В същия ред на мисли типологичният клас (реални) езици е понятие, аналогично на езиковото семейство, а еталонът е

концептуален конструкт, който се строи от типолозите. Според Ярцева „езиковият тип представлява определена форма на организация на понятийното съдържание на езика“ (Пенчева 2006: 146).

Еталонът се състои от два вида признаци, които са йерархично свързани:

- типологично маркирана съвкупност от координати, т. е. определена комбинация от признаци, които са типообразуващи; всяка комбинация е уникална;
- импликации, т. е. признаци, които произтичат от съвкупността от координати.

Можем да обобщим, че „езиковият тип е модел, типологически еталон, свободен от варианти и девиации“ (Пенчева 2006: 147).

В модела на Климов числото на типологичните признаци на еталона може да се сведе до един, който е благоприятен за всички останали, като освен това той е комплексен. Това е типологичната детерминанта на типа. Тя координира отношенията между лексикално, синтактично и морфологично равнище.

Граматическата доминанта е основната, водещата характеристика на един езиков тип. Според Г. Герджиков¹⁾ тя се определя от статуса на частите на речта и най-вече от вида и степента на тяхната морфологизация, по-конкретно – от морфологизацията на т. нар. „глобално значение“.

Общото граматическо (глобално) значение се уточнява от граматическите определители – афикси и служебни думи, и се състои от два компонента: автономно граматическо значение и позиционно граматическо значение.

Автономно е значението на съответния граматически клас думи, т. е. значението на традиционните части на речта, което може да се опише и като общокатегориално значение. Например при съществително име автономното значение е субстанция; при прилагателното име – статичен признак, при глагола – процесуален признак, а при наречието – признак на признака.

Позиционното граматическо значение на думата е значението, което се внася от дадена синтактична позиция, напр. за глагола – сказуемо; при наречието – обстоятелствено пояснение, и т. н.

Общото граматическо значение е резултат от комбинацията на автономното и позиционното значение. В различните морфологични типове глобалното значение е морфологизирано в различна степен.

Според Герджиков в изолиращите езици не е морфологизирано нито автономното, нито позиционното значение на думата.

При аглутинативните езици според учения е морфологизирано само автономното граматическо значение, една част на речта не е свързана задължително с точно определена синтактична позиция и чрез конверсивни афикси може да получава различни позиционни значения (напр. съществителното име може да получава конверсивен афикс и да заема позицията на предикат. Тази доминанта детерминира статуса на граматическите афикси – те се отна-

сят пряко към лексикалната основа; независими са един от друг, заемат отделни синтагматични позиции и др.).

Със следния пример може да се онагледат ролята на словообразователните афикси в тюркските езици:

evlerimde – „в моите къщи“

ev – ler – im – de

корен – мн. ч. – притежание – местен – падеж

ev- къща

ev – ler – къщи

ev – im – моята къща

ev – ler – im – моите къщи

ev – im – de – в моята къща

ev – de – в къща

ev – ler – de – в къщите

Позицията, която даден граматически афикс заема спрямо корена, е от съществено значение за определяне на взаимоотношенията между граматическите категории и най-вече за тяхната йерархия. Колкото по-близо до корена е даден граматически афикс, толкова по-базисна и съответно доминираща спрямо другите е дадена категория. От примера става ясно, че граматическата морфема, изразяваща мн. ч., е позиция пред морфемата за притежание, а тя – пред морфемата за падеж. Оказва се, че числото е по-базисна категория от притежанието и от падежа. За настоящата работа обаче е от съществена важност това, че граматическите афикси заемат отделни позиции в синтетичната словоформа, независими са един от друг и всеки сам по себе си може да се отнася към корена и да конкретизира неговото значение.

Трябва да добавим, че според Г. Герджиков глобалното граматическо значение в аглутинативните езици има морфосинтактичен характер. Афиксите определят не дадена част на речта сама по себе си, а дадена част на речта в конкретна синтактична позиция и са зависими от нея. Следователно афиксите също имат морфосинтактичен характер, поради което могат да бъдат групови определители („да се вадят пред скоби“).

Напр. Araplar sarar içmez (ler) - „Арабите вино не пият“, където афиксът за мн. ч. при глагола може да се изпусне, тъй като множествеността вече е изразена чрез съществителното име в мн. ч., заемащо позицията на подлога.

При аглутинативните езици самият фонетичен строеж също е подчинен на граматическата доминанта на системата (тук почти не съществуват явления от типа на редуване на крайните съгласни на основата или степенуване на коренната гласна и ако те се появят, системата се стреми да ги премахне).

Както става ясно, граматическата доминанта на аглутинативния тип – липса на граматикализация на връзката между автономното и позиционното значение, детерминира еднозначния и еднотипния характер на граматическите афикси, подреждането им в самостоятелни синтагматични позиции, незави-

симостта им един от друг, липсата на фузия между тях, както и липсата на фономорфологични явления, които да подкрепят изразяването на граматичните явления. Ако съпоставим това виждане с класическите определения за водещата характеристика на аглутинативния тип – еднозначност и еднотипност на граматическите афикси, ще стане ясно, че според Г. Герджиков тази характеристика не е основополагаща, първична, а производна от граматическата доминанта на аглутинативния тип.

При флективните езици според Г. Герджиков е морфологизирано в цялост глобалното значение, т. е. морфологизирана е връзката между автономното и позиционното значение. Това означава, че дадено автономно значение е обвързано с определено позиционно значение (напр. автономното значение на глагола – „процесуален признак“, е обвързано с позиционното значение „предикат“, автономното значение на прилагателното име – „статичен признак“, попада в позиционното значение „атрибут“ и т. н.). Парекселанс всяка част на речта получава своя парадигма. Афиксите имат чисто морфологичен характер, принадлежат само на даден клас думи и съответно на думата и не зависят от синтактичната позиция, т. е. няма да могат да бъдат „групови определители“. Те имат структурна, а не семантична доминанта, което изглежда крайно неикономична особеност. Като пример за това може да се посочи именната група **„нова хубава художествена книга“**, където значението ж. р., ед. ч. се повтаря четири пъти. Афиксите във флективните езици са чисто морфологични показатели, щом те определят само граматическия клас и съответната дума, ясно е, че те трябва да определят само съществителните, само прилагателните и т. н., а не цялата именна група. Затова прилагателното също трябва да получи своите граматически категории. Същото е и при причастията, местоименията и числителните от съответния тип. При флективните езици се създава тясна връзка между лексикалната основа и граматическата основа.

Доминантата на флективния тип според Г. Герджиков детерминира многозначния и разнотипен характер на граматическите афикси, фузията между тях (такава липсва при аглутинативните езици), наличието на множество формални класове, важната роля на морфологичните явления и други. Това може да се наблюдава и при Алексова.

Според Герджиков наличието във флективните езици на чисто формални класове при глагола от типа на спрежения и разреди също следва да се обясни с граматическата доминанта на флективния тип – т. е. с пълната морфологизация на глобалното значение и с произтичащия от това характер на синтагматичната организация на словоформата.

Прието е да се казва, че типичните аглутинативни езици се характеризират с единна (еднотипна) основа и при името, и при глагола, докато във флективните езици в рамките на дадена част на речта съществуват различни основи,

с което е свързано наличието на различни формообразователни типове като спрежения, разрези и склонения.

Можем да кажем, че в концепцията на Г. Герджиков граматическата доминанта представлява онази характеристика на езиковия тип, която детерминира наличието на останалите отличителни белези на типа. При дефинирането на доминантата на класическите морфологични типове езици Г. Герджиков изхожда от отношението между значението на частта на речта (автономното значение), изразяваните граматични значения и синтактичната позиция, която може да бъде заемана от дума с определено автономно значение. А това значи, че дълбоко в основата лежи отношението между лексика, морфология и синтаксис в рамките на даден езиков тип.

Нека разгледаме още една гледна точка към типологическата класификация на езиците. **Г. Мелников** разглежда езика като самонадстройваща се система, която се оптимизира от доминиращата тенденция, т. е. типологичната детерминанта. Интересно е, че Мелников формулира и отделни детерминанти на всеки формален тип. Изолиращият тип детерминанта е определена от него като „стремеж към максимална лексичност“. Аглутинативният тип има детерминанта „принцип на икономия на служебните елементи“. Във флективния тип детерминантата е „икономично изразяване на служебните значения“. Типологическите детерминанти и на трите типа имат вида на процесуални твърдения, а не на статични констатации за наличност.

Друга интересна особеност на теорията на Мелников е начинът на извеждане на импликациите. Те се извеждат пряко от детерминантата и така получават дълбочинна мотивация и анализът е в посока отвътре навън. Мелников всъщност изхожда от системата, търси причинно-следствените връзки и вътрешната доминанта на езиковия тип.

Както обаче стана ясно, при формулирането на типологическата детерминанта на отделните типове Мелников обвързва лексикалния и морфологичния компонент.

След като изяснихме вижданията на тримата автори за граматическата доминанта, респективно за типологическата детерминанта, да се обърнем към въпроса за йерархията и посоката на доминация между езиковите равнища във връзка с определянето на типологическата детерминанта. Според континенталната типология на **Климов** доминиращо е лексикалното равнище. Той отбелязва, че йерархичната зависимост между отделните равнища зависи от принципите на организация на лексиката. Понятието език-еталон не е тъждествено с типологичен модел. Еталонът на езиковия тип е максимално абстрактен уникален набор от средства за изразяване на универсални значения, напр. тюркските езици могат да се разглеждат като модел за аглутинативния формален тип, макар че не са типологично хомогенни.

Ако съпоставим различните езикови типове, забелязваме, че във всеки един има някакъв общ съдържателен принцип. Климов търси съдържателен импулс за

този принцип в човешкото мислене и осмисляне на опита, който той нарича **типологична детерминанта**. Следователно типологичната детерминанта на даден езиков тип отразява определено ниво на мислене. У Бирнбаум същото понятие се нарича „типологична дълбока структура“. Сходна идея изказва и Диксън, като използва термина „плитка структура“, за да я разграничи от универсалната дълбинна структура.²⁾

Ако съпоставим формалната типологическа класификация на езиковите типове (т. е. морфологичната типологическа класификация) с изложените виждания за граматическата доминанта, можем да изведем следните изводи за различията между флективните и аглутинативните езици:

– В аглутинативните езици е морфологизирано само автономното значение, докато във флективните езици са морфологизирани и автономното, и позиционното значение.

– Граматическата доминанта на аглутинативния тип детерминира статуса на граматическите афикси в тези езици като еднозначни и еднотипни, а граматическата доминанта на флективния тип определя многозначния и разнотипен характер на граматическите афикси в този тип езици.

– При аглутинативните словоформи всички граматически афикси са в положение на зависими компоненти, които пряко и независимо един от друг се отнасят към корена. Затова Г. Герджиков ги дефинира като зависими компоненти от първа степен - те всички определят абсолютното определяемо - корена, и създават все по-разширяващо се определяемо. За разлика от положението в аглутинативните езици граматическата доминанта на флективния тип предопределя статуса на граматическите афикси като зависими компоненти от втора степен, защото те не се отнасят пряко и независимо един от друг към корена, а всеки следващ конкретизира и стеснява значението на предходния комплекс от корен и граматически афикс, напр. {{(от-кри)-ва]-ме}}.

Съпоставяйки вижданията на тримата автори за граматическата доминанта и типологическата детерминанта, можем да изведем следните изводи:

– Герджиков, Климов и Мелников говорят за наличието на една водеща характеристика на даден езиков тип, дефинирайки я като граматическа доминанта или като типологическа детерминанта, от която произтичат другите отличителни характеристики на езиковия тип.

– Герджиков използва термина „граматическа доминанта“ и при нейното дефиниране се залага отношението между значението на дадена част на речта и синтактичната позиция, която тя може да заема. Според него граматическата доминанта се определя от морфологизацията на т. нар. „глобално значение“ (резултат от взаимодействието между автономното и позиционното значение).

– За Климов доминиращото между трите равнища е лексикалното. Като отбелязва, че йерархичната зависимост между отделните равнища зависи от

принципите на организация на лексиката, ученият смята, че лексикалното равнище доминира над синтактичното, а то – над морфологичното.

– Мелников формулира отделни детерминанти на всеки формален тип. Той търси причинно-следствените връзки и вътрешната динамика на езиковия тип.

Общото между трите концепции според нас се състои в това, че дълбоко в концептуален аспект при определянето на водещата характеристика на даден езиков тип лежи отношението лексика-морфология-синтаксис.

БЕЛЕЖКИ:

1. За съжаление трудът на Г. Герджиков „Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система“, в който подробно са представени възгледите, част от които коментираме тук, не е публикуван. Познаваме част от този труд в ръкопис („Един екскурс в областта на първопричините за различията между основните морфологически типове“). Допълнителна информация придобихме и от лекционния курс „Теория на маркираността“, воден от доц. д-р Красимира Алексова в магистърската програма по лингвистика, Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“.
2. Пенчева, М. Езикови универсалии и типология от описание към обяснение. С., 2006.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Алексова, Кр. Синтагматика на граматичните показатели в синтетичната глаголна словоформа. - В: *Диалогът между културите. Доклади от научна конференция на Факултета по славянски филологии*, 2008. София: Издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, 364 – 387.
2. Алексова, Кр. Кумулация на граматични значения и видове граматически показатели в синтетичната глаголна словоформа в съвременния български език. // *Паусиеви четения 2011. Юбилейна международна конференция по случай 50-годишнината на ПУ „Паусий Хилендарски“*, 3 – 4 ноември 2011, (под печат).
3. Герджиков, Г. „Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система“ (*Един екскурс в областта на първопричините за различията между основните морфологически типове*), непубликуван ръкопис.
4. Есеналиева, Ж. *Типологическая доминанта разноструктурных языков*. <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/ESENALIEVA%20J.J.pdf>, април 2012.
5. Климов, Г. *Принципы контенсивной типологии*. Москва, 1983.

6. Мельников, Г. Детерминанта – ведущая граматическая тенденция языка. // *Фонетика, фонология, грамматика* (в честь 70-летия А.А.Реформатского). - М.: Наука, 1971. - С., 359 – 367.
7. Пенчева 2006: 146 Пенчева, М. *Езикови универсалии и типология от описание към обяснение*. С., 2006.